

Katholieke Universiteit Leuven
Centrum voor Dieptepsychologie
Centrum voor Kinderpsychotherapie

DE NOTIE LATENTTIJD BIJ S. FREUD ONDERZOEK NAAR DE OORSPRONG*

[THE LATENCY PERIOD. A STUDY OF THE FOUNDATIONS OF THE CONCEPT IN THE WORK
OF S. FREUD]

GASTON CLUCKERS

Since the very existence of a so-called "latency period" (assuming the infantile sexuality to be latent between the ages from 6 to 11) is a very controversial issue, this study aims at uncovering the roots of the concept in the work of S. Freud. In this article, Freuds writings before 1905 are scrutinized, as well as the publications by Wilhelm Fliess, from whom Freud in 1905 said to have borrowed the terms "latency period". Some links between Freuds notion and the work of Fliess could be demonstrated.

In 1905 introduceerde Freud in de *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* de notie "Latenzperiode" in zijn geschriften. Met dit concept bedoelde Freud aan te geven dat er na een eerste, vroegkinderlijke periode waarin de aanzet der seksuele kiemen een zekere ontwikkeling kende, een periode volgt van progressieve onderdrukking en omvorming der seksuele activiteit. De seksuele ontwikkeling zou dan een nieuwe aanvang kennen bij de seksuele doorbraak van de puberteit. Het uitgestelde karakter van de seksuele rijpheid, wat een hoofdkenmerk is van de latentieperiode, maakt mogelijk dat in de tussentijd een begin wordt gemaakt met sublimaties, waarbij de seksuele energie naar niet-seksuele doelen kan worden afgeleid. Karakteristiek voor de latentietijd is volgens Freud dat hierin seksuele inhibities worden opgericht zoals walg, schaamte en moraal, die de latere seksualiteit in de juiste banen zullen leiden. De beschreven ontwikkeling is, aldus Freud in 1905, organisch bepaald.

Zo luidt, in enkele grote trekken, de omschrijving waardoor Freud het begrip in 1905 situeerde. Hij deed dit met duidelijke reserves, en onderlijnde nadrukkelijk dat het karakter van de latentieperiode en van de processen die zij zou inhouden nog zeer duister en verborgen was (Freud, 1905, p. 109).

In deze bijdrage willen wij onderzoeken op welke basis Freud ertoe kwam het bestaan van een latentietijd te postuleren. Het onderzoek naar

* Dit artikel is gebaseerd op een deel van het doctoraatsproefschrift van de auteur, waarbij prof. G. Vandendriessche promotor en prof. A. Kriekemans co-promotor waren. Hun bijdrage werd bijzonder gewaardeerd.

de latere evolutie van de notie latentietijd in de werken van S. Freud en van actuele psychoanalytische auteurs werd elders uitvoerig beschreven (Cluckers, 1977).

Wanneer Freud in 1905 voor het eerst in zijn gepubliceerde geschriften de term "Latenzperiode" aanwent, voegt hij er onmiddellijk aan toe dat hij deze benaming ontleent aan W. Fliess (Freud, 1905, p. 79). Het is dan ook vanzelfsprekend dat moest worden nagegaan waaruit de invloed van Fliess op dit punt bestond. In de verschillende werken van de Berlijnse medicus werd daartoe onderzocht of hij deze term bezigt, en zoniet, of hij een notie of visie hanteert die essentiële overeenkomsten vertoont met Freuds latere opvatting. Met hetzelfde doel voor ogen werd ook de briefwisseling doorgenomen die Freud in die jaren onderhield met zijn vriend Fliess. Het is immers in zeer nauwe uitwisseling met Fliess dat Freuds ideeën in die tijd gestalte kregen. Daarnaast weet men uit talloze studies dat een belangrijke notie bij Freud zelden of nooit plots en uit het niets werd gecreëerd, doch dat zij meestal een min of meer lange evolutie heeft doorgemaakt, waarin zij geleidelijk gestalte kreeg. Om de gestelde vraag naar de wortels van het latentieconcept zinvol te kunnen beantwoorden, was het bijgevolg noodzakelijk in Freuds geschriften uit de periode vóór 1905 op zoek te gaan naar mogelijke prefiguraties van het latere concept of componenten daarvan.

Uit de analyse van de notie latentieperiode in 1905 en in Freuds latere werken blijkt dat men hierin duidelijk twee dimensies kan aflijnen, die de essentie van Freuds opvatting terzake uitmaken. Bedoeld worden een component die wij als *interval* zullen aanduiden, en een tweede component, die als *transformatie* kan worden samengevat. Om de oorsprong en voorlopers van de notie latentieperiode op te sporen zullen wij, aan de hand van voornoemde informatiebronnen, deze beide componenten situeren in de teksten en de ideeënevolutie van Freud vóór 1905.

HET INTERVAL

Freuds denken tijdens de periode vóór 1905 is grotendeels gekenmerkt door het zoeken naar een verklaring van de etiologie der neurosen, en door zijn geleidelijk groeiend inzicht in het belang van de seksualiteit en van de kinderjaren. Bij de studie van Freuds vroege verklaringspogingen met betrekking tot de neurosenetiologie, merkt men hoe daarin het bestaan van een zekere "tussentijd" gaat meespelen. Eerst duidt Freud slechts de aanwezigheid aan van zulk interval, later gaat hij in die aanwezigheid een essentiële conditie erkennen van de neurosenontwikkeling. Deze denkstructuur kan voornamelijk uit twee aspecten van Freuds teksten worden gedistilleerd. Vooreerst komt Freud ertoe een *periode van uitstel* te onderkennen als noodzakelijke voorwaarde in het neurotisch proces. Deze opvatting vindt haar hoogtepunt in Freuds theorie over het principe der "Nachträglichkeit", die wij

behandelen in een eerste paragraaf. Het tweede aspect van de notie "interval" wordt geboden in het door Freud aangenomen fasisch verloop der ontwikkeling, waarbij *overgangstijden* en pauzen zouden voorkomen. Deze opvatting situeren wij in een tweede paragraaf. In een derde paragraaf tenslotte gaan wij na of er in Fliess' werken raakpunten met de intervaldimensie voorhanden zijn.

PERIODE VAN UITSTEL

Reeds vroeg ziet men bij Freud een denkstructuur naar voor komen, die inhoudt dat tussen een fenomeen A en een fenomeen B een intermediaire fase voorkomt en wel zó, dat deze intermediaire fase een tijd van uitstel betekent in het ontwikkelingsverloop. Concreet kunnen A en B soms op andere wijze worden ingevuld, doch steeds gaat het om een onderliggende gelijke structuur, waaraan een tussentijd inherent is. Wij vernoemden reeds het principe der "Nachträglichkeit", waarbij de uitstelperiode haar voornaamste plaats vindt. Doch reeds vóór de formulering van dit principe onderkennen wij een "tussentijd" in Freuds theorieën. Samenvattend kan men stellen dat in deze vroege periode van Freud, van 1888 tot 1895, een wijze van denken over ziekteontstaan en ziekteverloop naar voor komt waarbij een tussentijd wordt aangenomen tussen oorzakelijk inwerkende factoren enerzijds en het uitbreken van symptomen anderzijds (Freud, 1888, pp. 886-892; 1950, pp. 77-78; 1895, p. 191, p. 195, pp. 241-242, p. 332). In het verborgene echter werken de oorzaken en disposities verder. Deze visie, samengevat in de incubatie-idee, ontmoet men zowel in Freuds opvattingen omtrent angstneurose en neurasthenie als in zijn studie der histerie. De terminologie der "latentie" wordt hierbij kennelijk gehanteerd vanuit een visie die het verborgen worden of blijven onderstelt, evenals de mogelijkheid tot wederopwekking. De "latentie" van de tussentijd impliceert bijgevolg zowel een afwezigheid als een aanwezigheid.

"Nachträglichkeit"

De hoger aangehaalde teksten beperkten zich tot een loutere constatering van een gegeven interval op het terrein van de ziekte. Vanaf 1895 nu ziet men een verbinding ontstaan tussen een interval in de neurotische ontwikkeling en een uitstelperiode in de seksuele ontwikkeling. Daarmee wordt een belangrijke stap gezet in de richting van de latere notie der latentieperiode. Freud krijgt nu namelijk oog voor het belang van het late optreden der seksualiteit in de ontwikkeling. Hij situeert het begin der seksualiteit nog vanaf de puberteit. Freud stelde vast dat het kernpunt bij hysterische patiënten te zoeken is in herinneringen aan vroegere ervaringen, die een tijd zijn weggeweest en vergeten, en die dan weer opdoken. Deze vaststelling doet echter het probleem rijzen, hoe het kan worden verklaard dat sedert lang vervlogen ervaringen achteraf zulke intense werking kunnen uitoefenen. Op basis van praktijkgevallen komt Freud ertoe de speciale voorwaarden die een

pathologische verdringing mogelijk maken te zoeken in het gebied van de seksualiteit. Hiermee stoot hij dan op een fundamentele wortel van de latere notie der latentieperiode, namelijk de discrepantie die hij vaststelt tussen de seksuele rijping en de overige ontwikkeling. Doordat de seksuele rijping slechts vanaf de puberteit optreedt, brengen bepaalde ervaringen pas dan een sterk affect teweeg. Dit is het zogenaamde principe der "Nachträglichkeit", dat gebaseerd is op het uitstel der seksuele rijping (Freud, 1895, p. 86, pp. 191-192, p. 194; 1950, pp. 99-104, pp. 416-417, pp. 432-435; 1896a, p. 419; 1896b, p. 384; 1896c, pp. 449-451). In dit principe onderkent men duidelijk het schema van eerste inwerkende factoren, die pas na een interval tot werking komen. De essentiële vernieuwing die langs dit "Nachträglichkeits"-principe tot stand kwam met betrekking tot de "tussentijd" bestaat in de twee voorwaarden die Freud specificeert met betrekking tot een pathologische ontwikkeling: "Bedingungen der *Sexualität* und des *Infantilismus*" (Freud, 1950, p. 157). Dit betekent dat de tussentijd nu wordt gesitueerd tussen de kindsheid enerzijds en de seksuele rijpheid anderzijds. Daarmee is tevens de tweede nieuwe karakteristiek van de tussentijd vermeld, namelijk dat hij is ingebed in de seksuele ontwikkeling zelf, vastgekoppeld aan het uitstel van de puberteit. Freud noemt deze klinische verklaring van de hysterie "hübsch und einfach" (Freud, 1950, p. 144).

OVERGANGSTIJDEN

Een volgende stap in de richting der latere latentienotie bestaat erin dat Freud een ontwikkelingsvisie uitwerkt, waarin hij verschillende fasen onderscheidt. Deze kwalitatief onderscheiden fasen worden door Freud geleidelijk aan meer gepreciseerd wat de begin- en eindgrens betreft. Die precisering is gekoppeld aan zijn pogingen om de differentiële etiologie der verschillende neurosevormen te ontdekken. Hij maakt daartoe een onderscheid tussen de zogenaamde "Ereigniszeit", waarin een bepaalde ervaring voorvalt, en de "Verdrängungszeit", waarin de vroegere ervaring "nachträglich" wordt verwerkt. Men stelt vast dat Freud de "Ereigniszeit" steeds vroeger in de ontwikkeling gaat situeren. Vanaf 1895 denkt hij de ontstaansperiode vóór de seksuele rijping (Freud, 1950, pp. 136-138; 1896b, p. 380). Vervolgens vervroegt hij de grens en plaatst de ontstaanstijd vóór acht à tien jaar (Freud, 1896b, pp. 382-384). De ervaringen na deze leeftijdsgrens kunnen niet meer tot pathologische verdringing leiden, indien zij niet aansluiten bij vroegere ervaringen. De neurosevorm wordt bepaald door de leeftijd waarop het seksuele trauma voorviel (Freud, 1950, pp. 174-176, pp. 189-190). Vanaf 1897 tenslotte meent Freud de ontstaanstijden te moeten localiseren vóór de leeftijdsgrens van drie jaar (Freud, 1950, p. 195; 1898a, p. 497). Deze situering hangt waarschijnlijk ook samen met Freuds autoanalyse, die in deze periode aan de gang was (Freud, 1950, p. 262 voetn.; Jones, 1953, pp. 12-13).

“Verdrängungszeiten”

De pathogene ervaringen die in de kindsheid voorvielen, kunnen slechts in een latere periode hun pathogene werking uitoefenen. De seksuele rijping, die ondertussen een aanvang nam, maakt mogelijk dat de herinnering aan de vroegere ervaring nu sterke seksuele affecten oproept, wat dan de verdringing uitlokt. Hieruit volgt dat de periodes, waarin verdringing kan optreden, nauw zullen samenhangen met de periodes van seksuele rijping. De situering door Freud van de “Verdrängungszeiten” volgt dus de evolutie die wij naar aanleiding van de ontstaanstijd beschreven: eerst blijkt de verdringingstijd samen te vallen met of te beginnen vanaf de puberteit, doch vanaf 1896 wordt het begin van de seksuele rijping en dus van de eerste verdringing gedacht vanaf acht (à tien) jaar (Freud, 1950, p. 190). Hierbij stelt zich de vraag hoe Freud ertoe kwam een verdringingstijd aan te nemen vóór de puberteit. Had hij daartoe enige klinische basis, of is ander materiaal voorhanden waaruit Freuds steunpunten duidelijk zouden worden? Belangrijk in dit verband zijn Freuds observaties over het voorkomen van neurotische symptomen op jonge leeftijd. Deze observaties zullen moeten verklaard worden door een theorie over de neurosenontwikkeling (Freud, 1896a, p. 418; 1896c, p. 449). Freud blijkt de grens rond acht jaar tenminste gedeeltelijk te baseren op de vaststelling dat vanaf die leeftijd hysterische symptomen kunnen optreden, wat uiteraard de mogelijkheid tot verdringing veronderstelt. Hij zegt zich hiervoor te baseren op achttien gevallen van histerie (Freud, 1896c, p. 449; 1950, p. 170). Daarnaast lijkt de invloed van Fliess op dit punt van groot gewicht, zoals wij verder zullen bespreken. Een ander en later element dat de verdringingsgrens zou kunnen bevestigen, vindt men in het artikel *Ueber Deckerinnerungen* van 1899. Op basis van zijn auto-analyse komt Freud er hier toe, een grens rond zes à zeven jaar aan te nemen. Vanaf deze leeftijd werd namelijk zijn herinnering volledig en continu, terwijl de periode daarvoor bedekt was door infantiele amnesie. Bij velen echter begint de samenhang van de herinneringen pas na het tiende jaar, zo stelt Freud (Freud, 1899, pp. 531-533, p. 539). Freud verbindt deze observatie niet met de verdringingsgrens rond acht à tien jaar, die hij poneerde met betrekking tot de neurosenetiologie. Behoedzaamheid is bijgevolg geboden bij de situering ervan. Men ziet hier wel hoe Freud vanuit een andere hoek eveneens komt tot het aannemen van een grens rond die periode van zes-zeven à tien jaar.

Twee verdringingstijden

Wij beschreven hoe Freud ertoe kwam de traumatische ervaringen, die een causale rol spelen in de neurosenontwikkeling, te situeren vóór de seksuele rijping, en de verdringing vanaf de aanvang van de seksuele rijping, waarmee eerst blijkbaar de puberteit werd bedoeld. Door het vervroegen van de aanvang van de rijping naar de begingrens van acht à tien jaar, werd niet de verdringingsperiode op dezelfde wijze vervroegd en vergroot, doch men stelt vast dat Freud nu het bestaan van *twee*

verdringingstijden poneert. Hij beschrijft deze opvatting uitvoerig in twee belangrijke brieven, beide van 1896. Daarin wordt het belangrijke begrip van 'Uebergangszeiten' geïntroduceerd. Er zijn, aldus Freud, twee overgangstijden waarin de verdringing meestal plaatsvindt, te weten van acht à tien jaar en van dertien à zeventien jaar (Freud, 1950, pp. 174-176, pp. 189-190). In 1896 is Freud dus, als conclusie van zijn zoeken naar de differentiële etiologie der neurosen, gekomen tot de visie dat er twee perioden van seksuele rijping zijn, waarin de verdringing meestal optreedt: de tweede dentitie en de puberteit. Het feit dat Freud het bestaan van "overgangstijden" concipieert als noodzakelijk voor een neurotische ontwikkeling, is essentieel. Wat Freud hiermee in feite aangeeft is, dat er in de neurotische ontwikkeling geen continue en rechtlijnige ontwikkeling is met betrekking tot de seksuele ervaringen, doch wel een evolutie in stadia, die kwalitatief van elkaar verschillen. Fundamenteel daarbij is dat er pauzen optreden in die ontwikkeling. Het is deze discontinuïteit die een neurotische ontwikkeling mogelijk maakt, pauzen in de seksuele ervaringen en verdringingsmogelijkheid zijn correlatief (Freud, 1950, pp. 176-177). Er moet een halte zijn na een bepaalde fase, opdat zij in een latere fase een neurotisch effect zou kunnen ressembleren.

De uitgevers van Freuds briefwisseling met Fliess vermelden terloops dat in de notie der "Uebergangszeiten" deze van "Latenzperioden" wordt voorbereid (Freud, 1950, p. 175 voetnoot). Opvallend is wel dat men spreekt van "Latenzperioden", in analogie met de *twee* overgangstijden, doch verdere gegevens worden hierover niet verstrekt. In een verslag van de Weense psychoanalytische groep, daterend van 1 juni 1910, vinden wij een zeldzame reminiscentie aan de theorie der twee overgangs- of latentietijden. Sprekend over mogelijke positieve aspecten van masturbatie meent Freud: «(...) it (masturbation) makes it possible for a young man during the *second* (cultural) *period of latency* (...) to devote himself to other tasks" (Nunberg & Federn, vol. 2, 1967, pp. 562-563). Naar onze bevindingen is dit de enige maal dat Freud zo expliciet spreekt van een "tweede latentieperiode", hiermee de puberteit aanduidend, en dan ook de enige keer dat de vroegere theorie der twee overgangstijden wordt in herinnering gebracht.

Waar de meeste auteurs, die een historische schets geven van de notie der latentietijd, in het concept der "Uebergangszeiten" een eerste wortel van het begrip "latentieperiode" aanwijzen (onder meer: Laplanche & Pontalis, 1973, p. 221), menen wij dat hier enige nuancering vereist is. Vooreerst moet worden opgemerkt dat de uiteenzetting in de brieven van 1896 in grote mate slechts een explicitering en vormgeving is van ideeën die reeds voordien bij Freud aanwezig waren. Nieuw is daarentegen wel de notie van "Uebergangszeiten" als zodanig. In hoever is deze echter een voorloper of zelfs de oorsprong van de latere latentienotie? De vergelijking met de latere latentietijd gaat in zoverre op, dat het ten eerste gaat om een overgangstijd of tussentijd, en ten tweede dat deze als verdringingstijd wordt gezien. Het essentiële verschil echter met de latere notie van latentietijd, zoals die vanaf 1905 zal

worden opgevat, bestaat erin dat Freud in 1896 de overgangs- of verdringingstijd ziet als een tijd van seksuele *rijping*, terwijl hij in 1905 precies de relatieve afwezigheid of *onderdrukking* van de seksualiteit zal beklemtonen. In deze zin kan men de interpretatie van Laplanche en Pontalis waar zij bij deze "Übergangszeiten" spreken van "... un temps d'arrêt prédéterminé entre deux poussées de la libido" (Laplanche & Pontalis, 1973, pp. 220-221), hier niet toepassen. Men kan dit stellen met betrekking tot de latentienotie van 1905, doch niet bij de tekst van 1896.

De belangrijke bijdrage die deze brieven van 1896 echter betekenen in het ontstaan van de latere latentienotie kan men situeren als volgt. Vooreerst wordt hier duidelijk gesteld dat een verdringingsperiode aanwezig is in de ontwikkeling vóór de tweede, pubertaire verdringings-tijd. De mogelijkheid tot verdringing wordt dus meer in de kindsheid zelf gesitueerd. Vervolgens komt Freud hier tot een duidelijke formulering van een ontwikkelingsverloop in kwalitatief onderscheiden stadia, die van mekaar zijn afgebakend. Dit betekent met andere woorden een fundamentele discontinuïteit in de ontwikkeling, waarvan pauzen en overgangstijden een essentiële dimensie uitmaken.

INVLOED VAN FLIESS

In aansluiting bij Freuds denkbeelden omtrent een interval in de ontwikkeling stellen wij op twee punten mogelijke raakvlakken vast met visies van Fliess: vooreerst met betrekking tot de verdringingsgrens, en vervolgens in verband met de discontinuïteit van de ontwikkeling.

Verdringingsgrens

In februari 1896 ontvangt Freud een tekst van Fliess, die in 1897 zal worden gepubliceerd. Uit Freuds reactie hierop belangt ons de passus aan waarin hij blijkbaar een connectie aanduidt tussen zijn eigen bevindingen en deze van Fliess:

So fällt mir ein, dass die Verdrängungsgrenze in meiner Neurosenlehre (...) mit der II. Dentition zusammenfällt (Freud, 1950, p. 170).

Freud verbindt dus de verdringingsgrens, rond acht à tien jaar, met de zogenaamde "tweede dentitie" of tandenwisseling. In enkele teksten vernoemt hij beide samen (Freud, 1896c, p. 449; 1950, p. 176). Wat heeft die connectie te betekenen? Welke aanknopingspunten zijn in dit verband voorhanden in de tekst van Fliess, zoals hij nu gepubliceerd voor ons ligt? Het is mogelijk dat Freud een seksuele rijping vóór de puberteit ging aannemen naar aanleiding van gesprekken met Fliess. Deze laatste stelt immers dat bij beide geslachten reeds vóór de puberteit een periodisch proces plaatsvindt, waarvan de menstruatie later een uiting zal worden. Ook bij kinderen verloopt de ontwikkeling in periodes van seksuele aard (Fliess, 1897, pp. III-IV, p. 198). In de gepubliceerde tekst van Fliess waarvan hier sprake vinden wij echter noch de leeftijd van acht à tien jaar gesteld in een significante

context, noch een verwijzing naar of zelfs maar een vernoeming van de zogenaamde tweede dentitie. Een mogelijke aanduiding kan men zien in het feit dat Fliess de groei en het verlies van *tanden als een belangrijke index aanziet voor het verloop der perioden*, die hij in de ontwikkeling aanneemt.

Da erkennen wir vor allen Dingen, dass die *Zahnentwicklung an periodischen Tagen* erfolgt, schubweise, nicht kontinuierlich. Nachdem an mehreren periodischen Tagen (...) Unbehagen vorhanden war (...) erscheint auf einmal der Zahn *an dem determinirten Tage* (Fliess, 1897, pp. 167-171, pp. 174-175, p. 19).

Ansluitend bij het belang dat Fliess aan de tanden als ontwikkelings-index hecht, kon ook Freud dit biologische feit nemen als merkpunt van een nieuwe periode. Uit Freuds briefwisseling met Fliess blijkt hoezeer Freud van zijn vriend gegevens verwacht omtrent de biologische onderbouw van zijn neurosenleer. Zo ziet men hoe Freud een maand na de vermelding van de tweede dentitie aan Fliess schrijft dat hij verheugd is" (...) dass Du imstande bist, für meine Vorläufigkeiten die Realia einzusetzen" (Freud, 1950, p. 172). In deze periode van uitwisseling met Fliess blijft Freud occasioneel oog hebben voor het krijgen of verliezen van tanden bij kinderen (Freud, 1950, p. 244, 312). Alleszins is gebleken dat wanneer Freud in de loop van 1896 enkele malen de verdringingsgrens verbindt met de tweede dentitie, deze verwijzing kennelijk slaat op een connectie met Fliess' periodenleer, waarin de tandengroei wordt aanzien als een index van een nieuwe "Schub" van opbouw van het organisme. Veel later, in 1924, herhaalt Freud bij zijn studie van de ondergang van het Oedipuscomplex de connectie met de tandenwisseling als één mogelijke verklaring voor het optreden van de latentietijd na de oedipale periode.

(...) der Oedipuskomplex muss fallen, weil die Zeit für seine Auflösung gekommen ist, wie die Milchzähne ausfallen, wenn die definitiven nachrücken. (...) so ist er doch ein durch die Heredität bestimmtes, von ihr angelegtes Phänomen, welches programm-gemäss vergehen muss, wenn die nächste vorherbestimmte Entwicklungsphase einsetzt (Freud, 1924, pp. 395-396).

Het lijkt geen toeval dat Freud hier precies de vergelijking maakt tussen het optreden van de latentietijd en de tandenwisseling.

De verbinding met de tweede dentitie komt niet vaak voor in Freuds teksten. Het is tenslotte slechts een index van een globaler proces. Belangrijker dan deze concrete index is dan ook de poging van Freud om *Fliess' periodenleer* te betrekken bij zijn neurosentheorie. Uit Freuds brieven waarover wij beschikken blijkt herhaaldelijk hoe Freud erop gericht was zijn eigen visies vast te knopen aan de berekeningswijzen van Fliess (onder meer: Freud, 1950, p. 181, p. 190). Het blijft echter een moeilijkheid de omvang hiervan precies te achterhalen, aangezien de uitgevers van de briefwisseling van Freud naar Fliess Freuds pogingen om aan te sluiten bij Fliess' theorieën en berekeningen hebben weggelaten uit hun publicatie. Precies in de brief waarin de grens van acht à tien jaar, de tweede dentitie, wordt gesitueerd,

werden zo twee bladzijden weggelaten van Freuds berekeningen volgens de leer van Fliess (Freud, 1950, p. 190 voetnoot). Men mag geredelijk aannemen dat Freud, zo hij al niet tot de grens van acht à tien jaar kwam op basis van berekening "à la Fliess", dan toch confirmatie vond in deze laatste.

Discontinuïteit

Dat volgens Fliess de ontwikkeling, en dus de opbouw en afbraak van het organisme bepaald wordt door periodes van 23 en 28 dagen is voldoende bekend, en hoeft hier niet te worden uiteengezet (Kris, 1950, pp. 10-12). Wel moet in herinnering worden gebracht hoe Fliess tengevolge daarvan wijst op het stootsgewijze karakter van de ontwikkeling. Reeds in 1897 stelt hij dit duidelijk, doch in latere werken gaat hij hierop nog meer nadruk leggen (Fliess, 1906, pp. 102-103; 1909, pp. 2-3; 1918, pp. 82-83; 1925, passim). Merkwaardig is nu dat het precies in de context van deze idee is, dat in Fliess' werk de term "Latenzzeit" wordt gehanteerd. Om het stootsgewijze karakter van de ontwikkeling te illustreren, geeft Fliess namelijk eens het voorbeeld van een kind dat leert lopen :

Ein Kind lernt nicht allmählich laufen, es macht plötzlich die erste Schritte, und dann, nach einer Latenzzeit ohne Fortschritt, läuft es plötzlich durch eine Reihe von Zimmern. Diese Plötzlichkeit, der keineswegs allmähliche, keineswegs zuerst etwa unmerkliche Beginn der Änderungen im Lebensgeschehen, sondern der rückweise Eintritt ist ein ausserordentlich wichtiges Charakteristikum. (Fliess, 1909, pp. 2-3).

Ook in verband met de tandenontwikkeling onderlijnt Fliess het periodisch ontwikkelingsverloop met tussenliggende periodes van stilstand (Fliess, 1897, p. 174). Langs de tweede dentitie zou men bijgevolg een verband kunnen leggen of veronderstellen tussen de "Latenzzeit" van Fliess en de "Uebergangszeit" van Freud. Deze aanduidingen dient men uiteraard met het nodige voorbehoud in verband te brengen met Freuds visies en met de ontwikkeling van de notie der latentieperiode. Een concreet spoor van wat Freud precies van Fliess overnam is op dit punt niet uit ons materiaal naar voren gekomen. Wel staan wij hier voor een duidelijk raakpunt tussen Freud en Fliess, en mag men van een mogelijke beïnvloeding gewagen.

DE TRANSFORMATIE

Freud kwam tot de stelling van een essentiële discontinuïteit der ontwikkeling, en van het bestaan van kwalitatief onderscheiden periodes, die hij van mekaar afgegrensd achtte. Door zijn conceptualisering van een "Ereigniszeit" en een "Verdrängungszeit" kreeg het ontwikkelingsverloop van een neurose een formele structuur. Een belangrijke factor, die een neurotische verwerking van infantiele ervaringen mogelijk maakt, en die eigen is aan de natuurlijke seksuele ontwikkeling, verkreeg daardoor een plaats. Daarmee is echter niet verklaard wat er met die infantiele ervaringen vanaf de ontstaanstijd tot en met de

verdringingstijd gebeurt. Door na te gaan welke elementen van antwoord Freud hieromtrent aanvoert vóór 1905 worden wellicht enkele voorlopers of wortels duidelijk van de inhoudelijke processen die later in de latentietijd zullen worden gesitueerd. Bij het doornemen van Freuds publikaties uit deze periode en van zijn briefwisseling met Fliess, komt men tot de conclusie dat volgens Freud twee processen plaatsvinden ten overstaan van de infantiele ervaringen, te weten: een *blokkering of afremming* enerzijds en een *omvorming* anderzijds. Men stelt dadelijk vast dat deze beide processen in feite niet te scheiden zijn. Wij zullen ze echter wel onderscheiden behandelen. Wij zullen daarbij tevens pogen ook hier de eventuele invloed van Fliess te evalueren.

AFREMMING

Wanneer men de vraag stelt naar wat er gebeurt met de infantiele ervaringen in de loop der ontwikkeling, dan stuit men op verschillende moeilijke en ten dele onopgeloste problemen. Centraal staat het vraagstuk der verdringing, dat nauw samenhangt met de studie der herinnering. Freud stelt immers, in 1896, dat ervaringen die in de puberteit hysterie uitlokken, slechts die werking kunnen uitoefenen, doordat zij het herinneringsspoor van kindertrauma's opwekken, wat dan tot verdringing leidt. Daarbij blijft de herinnering aan de infantiele trauma's echter onbewust (Freud, 1896a, p. 419; 1896b, pp. 383-384). Van de infantiele seksuele ervaring bleef een onbewust psychisch spoor over, dat later wordt opgewekt. Waar Freud dit eerst zonder meer stelde, kristalliseert zich hieruit stilaan een probleem. Vele mensen blijken zich namelijk zeer duidelijk infantiele seksuele ervaringen te herinneren. Zij zijn dan ook niet hysterisch (Freud, 1896c, pp. 446-448). Het komt er dus niet alleen op aan dat men zulke ervaringen had, er is ook een psychologische voorwaarde aan verbonden (Freud, 1896c, p. 448, p. 450, p. 456). Op zoek naar een verklaring voor het optreden der verdringing voert Freud verschillende elementen ter oplossing aan. De twee cruciale kernen in Freuds benadering zijn vooreerst zijn theorie over de psychische gelaagdheid of "*Schichtung*", en vervolgens het fundamentele probleem der onlustwording.

De "Schichtung"

Men is vertrouwd met Freuds visie volgens dewelke de herinnering aan een vroegere ervaring een veel sterkere seksuele ontbinding doet ontstaan dan de ervaring vroeger zelf, wegens de ondertussen plaatsgevonden seksuele rijping. Het is echter van fundamenteel belang, dat volgens Freud niet alle infantiele ervaringen tot onlust en verdringing leiden. Hoger hebben wij vastgesteld hoe het bestaan van pauzen in de ontwikkeling essentieel bleek. Nu stellen wij vast, dat zich geen verdringing zou kunnen voordoen, indien de onderscheiden ontwikkelingsperiodes niet van mekaar zouden afgegrensd zijn. Freud verklaart deze stelling op volgende wijze :

Kontinuïerliche Fortsetzung der Szenen über die Epochenscheidegrenze weicht vielleicht der Möglichkeit einer Verdrängung aus, da kein Sexualüberschuss zwischen einer Szene und der nächst tieferen Erinnerung entsteht (Freud, 1950, pp. 176-177).

Een belangrijke conditie van pathologische verdringing is dus, dat zij betrekking heeft op een seksuele scène uit een vroegere fase, waarna een grens optrad, waardoor die vroegere fase in zekere zin werd gescheiden of onderscheiden van de daaropvolgende fasen.

"Uebersetzung"

Welke is de aard van het proces dat zich tussen twee opeenvolgende fasen zou kunnen afspelen, zodat al dan niet "Sexualüberschuss" kan ontstaan? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, maakt Freud gebruik van een hypothese over de gelaagdheid van het psychisme. Hij neemt met andere woorden aan dat in de loop der ontwikkeling geleidelijk verschillende psychische niveau's tot stand komen. Hij stelt nu dat materiaal uit een vroegere fase bij het voortschrijden der ontwikkeling al dan niet kan worden omgezet en opgenomen op een hoger niveau. Freud ontwikkelt deze visie eerst alleen met betrekking tot het ontstaan der hysterie, om ze daarna te veralgemenen (Cluckers, 1977, pp. 45-48). Door de situering van deze factor der "Uebersetzung" tot een algemener principe ter verklaring van de progressieve differentiëring van het psychisch apparaat, krijgen wij een antwoord op onze vraag, wat er gebeurt aan de grenzen tussen de verschillende ontwikkelingsperiodes. Er moet aan die grenzen namelijk een omzetting of "vertaling" gebeuren van het vroegere materiaal in tekens van een hogere orde. Indien dit niet gebeurt, is een pathologische ontwikkeling daarvan het gevolg. Parallel aan de successieve levensperiodes zouden verschillende "Niederschriften" ontstaan. Ieder geheugenspoor kan dus meervoudig worden ingeschreven. In Freuds conceptie der verschillende psychische niveau's raken zich het probleem der verdringing en dat der herinneringen.

Prehistorie

Vanuit een enigszins andere invalshoek, die evenwel onverbrekkelijk verbonden is met de idee van een psychische gelaagdheid, waarbij de vroegste niveau's kunnen worden uitgesloten van verdere "Uebersetzung", gaat Freud het bestaan van onbewuste herinneringen vastkoppelen aan een vroege periode in de kindsheid, die hij de "prehistorische tijd" noemt (Cluckers, 1977, pp. 48-50). In 1898 stelt Freud duidelijk dat de ervaringen aan de basis van de neurose niet tot de actualiteit behoren,

sondern einer längst vergangenen, sozusagen prähistorischen Lebensperiode, der frühen Kindheit, und darum sind sie auch dem Kranken nicht bekannt. Er hat sie – in einem bestimmten Sinne nur – vergessen (Freud, 1898a, p. 497).

Wat ons hier concreet aanbelangt, is de verbinding die Freud heeft gelegd tussen het bestaan van die eerste, afgesloten periode en de

amnesie. Men ziet meer en meer het probleem der "normale" amnesie naar voor komen. Die eerste, donkere en vergeten tijd maakt een belangrijke kern uit van latere ontwikkelingen. Deze idee wordt duidelijk geëxpliciteerd in 1900, waar Freud het aan het late optreden van het secundaire functioneren toeschrijft, dat een deel van de voorafgaande (primaire) herinneringen ontoegankelijk blijft (Freud, 1900, p. 609). Langs de idee van een vroege, afgesloten gebleven periode, wordt een duidelijke band gelegd tussen de "gelaagdheid" in de psychische ontwikkeling enerzijds en de amnesie en verdringing anderzijds. Het bestaan van een eerste kern is namelijk de voorwaarde opdat verdringing, en dus ook amnesie voor latere ervaringen of herinnerings-sporen zou mogelijk zijn (Freud, 1900, p. 610). Freud heeft langs deze weg een belangrijk element toegevoegd aan zijn verklaring van het "vergeten" der infantiele ervaringen, door het proces van vergeten te verbinden met de psychische ontwikkeling zelf, en met de diverse niveau's die daarbij ontstaan. Het afgesloten of geblokkeerd zijn van een eerste kindsheidperiode kan hij aldus begrijpelijk maken.

Ontstaan van onlust

In Freuds visie der verschillende "Niederschriften", waarbij tussen opeenvolgende niveau's al dan niet een "Uebersetzung" kan optreden, blijven heel wat duistere punten. Fundamenteel is echter, dat Freud ertoe gekomen is een cruciaal probleem te situeren, al kan hij het nog niet oplossen :

Es ist zu erklären, warum sexuelle Erlebnisse, die als aktuell Lust erzeugten, mit Phasendifferenz erinnert Unlust erzeugen bei einigen Personen, bei anderen als Zwang bestehen bleiben. Im ersteren Falle müssen sie offenbar später eine Unlust entbinden, die anfangs nicht entbunden wurde (Freud, 1950, p. 190).

Het probleem van het ontstaan der onlust raakt de kern van het verdringingsvraagstuk, en tevens van de latentietijdproblematiek. Binnen dit bestek beperken wij ons voornamelijk tot die elementen, die in de lijn van ons onderzoek vallen. Andere aspecten van deze problematiek werden elders uitvoerig behandeld (Claeys, 1963; Vansina, 1968).

Het is belangrijk te zien hoe vlug het vernoemde probleem door Freud werd onderkend, al was er een ganse evolutie in zijn pogingen tot oplossing ervan (onder meer : Freud, 1950, p. 158). Van 1895 tot 1900 geeft Freud in zijn publicaties geen enkele uitspraak ter verklaring van het ontstaan van onlust, die tot verdringing leidt. In zijn correspondentie met Fliess zien echter achtereenvolgens verschillende hypothesen het licht.

Het seksueel proces

Begin 1896 oppert Freud de mogelijkheid dat de verklaring voor het ontstaan van onlust zou te vinden zijn in de moraal, schaamte en walg, die de verdringende krachten zouden zijn. Onmiddellijk verwerpt hij echter deze hypothese. Naast deze bijkomende onlustmomenten moet er naar zijn mening een diepere onlustbron gegeven zijn. Hij meent deze

te moeten zoeken in het wezen der seksualiteit zelf (Freud, 1950, p. 158). Meer inzicht in de seksuele ontwikkeling is bijgevolg geboden, wil men het ontstaan van de onlust kunnen verklaren. Aansluitend bij zijn theorie over de omzetting van libido in angst, poogt Freud eerst de oorzaak der verdringing op dezelfde leest te schoeien. Met betrekking tot het principe der "Nachträglichkeit" stelden wij vast hoe een ervaring uit een vroegere fase een "Sexualüberschuss" kan tot gevolg hebben, dat niet kan worden verwerkt. Deze onmogelijkheid tot verwerking brengt Freud ertoe, de werking van het "Sexualüberschuss" gelijk te stellen aan deze van een angstaanval (Freud, 1950, p. 176). Kortom, de seksuele rijping maakt dat de herinnering aan een vroegere seksuele ervaring een sterkere seksuele ontbinding tot gevolg heeft dan de ervaring vroeger zelf. Deze sterke seksuele reactie brengt onlust teweeg, die op haar beurt leidt tot verdringing. Deze theorie volstaat echter niet ter verklaring der verdringing, aangezien Freud vaststelt dat de herinnering aan infantiele seksuele ervaringen in een perverse ontwikkeling niet leidt tot onlust en verdringing, doch wel tot een zeer sterke drang naar lust (Freud, 1950, p. 176).

Biseksualiteit

In de belangrijke brief van 6 december 1896 stelt Freud een nieuwe hypothese voor als oplossing van vernoemd probleem. Hij doet hiertoe beroep op Fliess' leer der biseksualiteit. Men weet dat Fliess werkte met de thesīs dat zowel mannelijke als vrouwelijke periodes en seksuele stoffen bij beide geslachten aanwezig zijn. Door de relatieve dosering van beide produkten zou volgens Freud het al dan niet ontstaan van onlust kunnen verklaard worden (Freud, 1950, p. 191). Een jaar later zal Freud deze verklaringsspoging verwerpen (Freud, 1950, p. 249). Inmiddels kwam een andere hypothese op de voorgrond.

Erogene zones en sensaties

In de reeds vernoemde brief van 6 december 1896 oppert Freud terloops een belangwekkend nieuw element, namelijk :

(...) die Idee von aufgelassenen *erogenen Zonen*. D.h. : im Kindersalter wäre die sexuelle Entbindung von sehr vielen Körperstellen zu erhalten, die dann später nur der 28 Angststoff, nicht auch den anderen zu entbinden vermögen (Freud, 1950, p. 191).

Door het aannemen van erogene zones, die naargelang de stoffen die zij ontbinden een ander effect sorteren, kan Freud de evolutie van lust naar onlust situeren binnen de seksuele ontwikkeling zelf. Sommige erogene zones zouden in de loop der ontwikkeling niet meer tot lust, doch slechts tot onlust kunnen leiden, wegens de uitsluitende ontbinding van zogenaamde "angststof". Enkele weken later herneemt Freud kort een gelijkaardige gedachte, met een lichte verschuiving. De perverse ontwikkeling zou niet te verklaren zijn door middel van erogene zones, die later verlaten worden, doch wel door "erogene sensaties" die al dan niet hun erogene macht kunnen verliezen in de loop der ontwikkeling. Freud illustreert deze opvatting aan de hand van de *reukzin*, die in de

dierlijke seksualiteit een vooraanstaande rol speelt, doch die deze primordiale rol bij de mens verloren heeft (Freud, 1950, p. 249). Deze sensaties zouden in een perverse of neurotische ontwikkeling niet, of onvoldoende teloorgaan. Freud uit het vermoeden dat verschillende "Sensationsgruppen" nauw zouden samenhangen met de psychische "Schichtung". Met andere woorden, bepaalde sensatiegroepen zouden verbonden zijn met een zeker ontwikkelingsniveau, en op een ander ontwikkelingsniveau zijn ten onder gegaan. Bij het lezen van deze tekst kan men duidelijk een aanzet onderkennen van de latere inzichten in de fasen der libido-ontwikkeling. Uit de brieven van 1897 blijkt Freuds toenemende aandacht voor infantiele seksuele componenten en uitingsvormen. In november 1897 neemt Freud de draad weer op in een uitermate belangwekkende brief aan Fliess, waarin hij opgetogen een nieuw inzicht aankondigt. Freud zegt reeds dikwijls vermoed te hebben dat bij de verdringing een organische factor betrokken is. Waar hij een tijd geleden de hypothese opperde van de verlaten erogene zones, komt hij nu tot een merkwaardig volledige visie op de psychoseksuele ontwikkeling. Freud vertrekt van de observatie van de gewijzigde rol van de reuksensaties, die hem tot het vermoeden brachten dat sensaties, die eerst interessant en lustvol waren, in de loop der ontwikkeling kunnen of moeten teloorgaan. Freud veronderstelt nu dat de zones, die bij normale en rijpe mensen geen seksuele ontlading meer produceren, de zones zijn van anus, mond en keel (Freud, 1950, p. 246). Hij neemt tevens aan dat deze zones, en wellicht de ganse lichaamsoppervlakte, wel een seksuele betekenis kunnen hebben in de kindsheid, die daarna echter verloren gaat. Vanuit deze vooropstellingen verklaart Freud drie mogelijke ontwikkelingen. Vooreerst, zegt hij, kunnen de vernoemde seksuele zones hun seksuele rol verder blijven spelen, zoals bij dieren het geval is. Bij de mens ontstaat dan perversie. De twee andere ontwikkelingen moeten worden gezien in functie van de betrokken erogene zones. Samengevat komt Freuds stelling erop neer, dat een herinnering aan een prikkeling van erogene zones, die na de kindsheid normaal moeten worden verlaten, "nachträglich" zal leiden tot onlust. Een prikkeling tijdens de kindsheid van de genitaliën echter zou later niet tot onlust, doch tot lust en masturbatiedwang leiden.

De verschuiving in Freuds visie, in vergelijking met vroegere uitspraken, bestaat erin dat Freud vooreerst het bestaan en het belang is gaan inzien van de rol, die andere dan de genitale lichaamszones spelen in de seksualiteit, en dat hij vervolgens een onderscheid is gaan maken tussen erogene zones en sensaties die normaal moeten worden opgegeven en andere, die normaal hun seksuele betekenis in de latere ontwikkeling blijven behouden. Met andere woorden, Freuds inzicht in de seksualiteit is veel ruimer geworden, en kreeg tevens meer reliëf. De belangrijkste vooruitgang die hier volgens Freud wordt geboekt bestaat erin, dat de *neurotische processen en de normale psychoseksuele ontwikkeling worden samengebracht* (Freud, 1950, p. 249). Zoals men vanaf 1905 kan vaststellen, zullen de hier ontwikkelde visies consequenties hebben met betrekking tot de situering der latentieperiode.

Bepaalde infantiele componenten moeten in de normale ontwikkeling ten onder gaan of worden omgevormd, terwijl andere seksuele componenten wel tijdelijk kunnen worden onderdrukt, doch noodzakelijkerwijze een belangrijke rol zullen moeten spelen in de volwassen seksualiteit. De teloorgang van de zones der anus, mond en keel, en bij het meisje ook van de clitoris, wordt door Freud de "normale Verdrängung" genoemd, die bij alle mensen in de loop van hun kindsheid zou moeten plaatsvinden. Walg wordt gezien als het motief der verdringing. Normale verdringing kan pas optreden als de herinnering walg uitlokt, en indien zij geen libido meer oproept.

Alhoewel met deze hypothese de onlustwording precieser kan worden gesitueerd, kan hiermee toch het ontstaan van de onlust zelf nog niet worden verklaard.

Die Unklarheit liegt hauptsächlich in der Veränderung, durch welche aus der inneren Bedürfnissensation die Ekelsensation werden soll (Freud, 1950, p. 249).

OMVORMING

In antwoord op de vraag wat er gebeurt met de significante infantiele ervaringen in de tussentijd, tussen de vroege kindsheid enerzijds en de puberteit anderzijds, kunnen Freuds antwoordelementen worden samengevat als afremming van de infantiele ervaringen en als omvorming ervan. Door de factor der "Affektverwandlung", ingeroepen ter verklaring der verdringing, zijn wij reeds geconfronteerd met de omvorming der infantiele ervaringen. Zij veranderen namelijk van teken: zij krijgen een minteken in de plaats van het vroegere plusteken. In deze periode vóór 1905 verwerft Freud ook verregaand inzicht in andere, zeer gewichtige omvormingsprocessen. Wij vermeldten reeds hoe de vroegste infantiele herinneringen worden geblokkeerd, zodat zij ontoegankelijk blijven voor latere bewustwording. Freud komt nu tot de ontdekking dat omwille van en tengevolge van deze blokkering nieuwe formaties ontstaan, waarin het oude materiaal op een creatieve manier wordt geherstructureerd. Op de tweede plaats krijgt Freud oog voor de belangrijke consequenties van omvormingsprocessen, die plaatsgrijpen met de seksuele energie uit de kindsheid.

Van herinnering tot fantasie

Wij stelden reeds dat Freud een band legde tussen de "Schichtung" van de psychische ontwikkeling en de infantiele amnesie. Een andere vraag heeft echter betrekking op hetgeen dan met die vroegere herinneringssporen gebeurt. Hoe werken zij later eventueel door, en onder welke vorm kunnen zij worden gedetecteerd? Een antwoord op deze vragen wordt door Freud geleidelijk aan ontdekt, naarmate hij meer inzicht krijgt in herinneringsvervormingen. In 1897 ontdekt Freud dat de vroege ervaringen veelal niet rechtstreeks te bereiken zijn in de analyse, doch wel langs de omweg der fantasieën. Het bijzondere van deze fantasieën is nu dat het materiaal waaruit zij bestaan echt is, dus teruggaat op de infantiele ervaringen, doch dat met dit materiaal een

omvorming plaatsgreep (Freud, 1950, pp. 208-210). Hierdoor wordt door Freud nogmaals de essentiële discontinuïteit der ontwikkeling aangetoond. De vroegste herinneringen passeerden namelijk een tussenstadium, waarin zij worden omgevormd. Essentieel is nu de betekenis die Freud aan dit vervormingsproces toekent: de fantasieën blijken een defensieve functie te hebben, die erin bestaat de toegang tot de echte herinneringen te versperren. Vandaar dat fantasievorming gebeurt langs vervormingen, onder meer door opsplitsing van elementen, waartussen het verband dan verloren gaat.

In de voorgaande fase van Freuds ontwikkeling baseerde hij zijn visies op de traumatheorie die, zoals men weet, het bestaan van reële traumatische ervaringen aanneemt, waarop de herinneringen teruggaan. Mede op basis van zijn auto-analyse ging Freud echter het realiteitskarakter van die vroege ervaringen op schokkende wijze in vraag stellen (Freud, 1950, pp. 229-230). De verklaringspoging van Freud, gebaseerd op echt gebeurde seksuele trauma's in de kindsheid, stort in haar universele vorm in mekaar. Het is immers mogelijk, zo zegt hij, dat slechts later fantasieën ontstaan, die dan inhoudelijk naar de kindsheid teruggrijpen. Het belang van de kindertijd in de etiologie der neurosen, waarop Freud tot hiertoe zijn denksysteem had uitgebouwd, werd terug op losse schroeven gezet. Daarmee lijkt ook de betekenis van de overgangstijd, waarin men de voorloper van de latere latentienotie zou kunnen onderkennen, in vraag gesteld, zoniet verloren gegaan.

Dekherinneringen

Meer en meer wijkt de traumatheorie voor het belang van de fantasieën. Het sluitstuk en hoogtepunt van deze studie der fantasie en herinnering werd neergelegd in Freuds briljante artikel van 1899: «Ueber Deckerinnerungen». Daarin gaat Freud uit van de vaststelling dat de herinneringen slechts continu en samenhangend worden vanaf de leeftijd van zes à zeven jaar, bij sommige personen slechts vanaf het tiende levensjaar. Van dan af is er een constante relatie tussen het onthouden van iets en de psychische betekenis ervan. Van de periode vóór deze leeftijdsgrens worden slechts brokstukken onthouden, die zulke zinvolle samenhang missen. Het zijn eilanden van herinnering, in een onvolledige en dikwijls onbegrijpelijke orde van belangrijkheid. Aan de hand van een uitvoerige analyse van één voorbeeld, dat autobiografisch blijkt te zijn, toont Freud dan aan hoe fantasieën tijdens de adolescentie kunnen gestalte geven aan een kinderherinnering. Deze laatste blijkt dus in zekere zin een constructie van latere datum te zijn, als het ware een “in die Kindheit zurückverlegte Phantasie” (Freud, 1899, p. 546). Zulke specifieke verhouding tussen fantasie en herinnering doet Freud spreken van een “dekherinnering”: de fantasie van een volwassene kan onder de vorm van een kinderherinnering bewust worden, wegens het onschuldige karakter van deze laatste. Die vaststelling roept uiteraard dadelijk de vraag op naar het statuut van de zogenaamde kinderherinnering. Als deze laatste een omvorming is van een latere fantasie,

is er dan wel een echte herinnering? Hier werpt Freud zich op als "verdediger van de echtheid". Het beschreven omvormingsproces zou volgens hem niet lukken indien er niet een herinneringsspoor voorhanden was dat aanknopingspunten biedt met de latere fantasieën (Freud, 1899, pp. 548-549). Die herinnering wordt echter niet zonder meer zuiver gebruikt, maar zij ondergaat eveneens wijzigingen en herinneringsvervalsingen. Het is belangrijk te zien hoe deze bewerkingen en omvormingsprocessen van de kinderervaringen en herinneringsporen zijn opgetreden in de tussentijd tussen de vroege kindertijd zelf en het terugkomen van de herinnering (Freud, 1899, p. 553). De eerste periode van de kinderlijke ervaringen noemt Freud "harmlos" en conflictvrij. Pas achteraf komen de conflicten en de motieven ter verdringing. Langs het onderzoek van de herinneringen komt Freud dus eveneens tot het aannemen van een eerste periode van onschuldige, conflictvrije en lustvolle seksualiteit, die dan normaal wordt verlaten en vergeten. De herinneringsporen van deze tijd ondergaan vervormingen en aanpassingen, zodat zij later in zekere zin vervalst of geconstrueerd tot ons komen (Freud, 1899, pp. 553-554). Ook hier ziet men dus een breuk in de ontwikkeling, een discontinuïteit tussen de vroegste ervaringen en hun latere uitingen. Daartussen, aldus Freud, ligt een ingewikkeld netwerk van processen en mechanismen. Daarmee heet Freud het belangrijke probleem van de infantiele amnesie gesitueerd, dat wezenlijk met de latere notie van latentietijd zal worden verbonden.

Moraal en cultuur

Reeds in 1896 kwam Freud ertoe een verband te zien tussen de verdringing van herinneringen aan infantiele seksuele ervaringen enerzijds en het verschijnen van gewetensvolheid anderzijds. Freud stelde deze evolutie vast in de typisch dwangneurotische ontwikkeling en evalueerde de ontstane gewetensvolheid als een primair afweersymptoom (Freud, 1896b, p. 387; 1950, p. 160). Daarmee wordt aangegeven dat dit symptoom als functie heeft de verdringing te bestendigen. De eerste periode der kindsheid werd door Freud aangezien als een periode van *kinderlijke immoraliteit*. Hieraan komt een einde door de aanvang der seksuele rijping, die Freud op dat moment situeerde vanaf acht à tien jaar. De herinnering aan de seksuele ervaringen uit de immorele periode gaat nu met onlust gepaard, wordt verdrongen, en vervangen door primaire afweersymptomen.

Gewissenhaftigkeit, Scham, Selbstmisstrauen sind solche Symptome, mit denen die (...) Periode (...) der scheinbaren Gesundheit, eigentlich der gelungenen Abwehr, beginnt (Freud, 1896b, pp. 386-387).

Wij stellen vast dat bij Freud het denkbeeld aanwezig is van het optreden van moraal en schaamte, na een eerste periode waarin deze afwezig zijn. Het verschijnen ervan hangt samen met de verdringing, met de afsluiting van die eerste periode en met het wezen van de daaropvolgende periode. In feite worden wij hier geconfronteerd met klinische observaties en

met een theorievorming, die sterk verwijzen naar de latere situering van de latentieperiode, en dit zowel wat betreft het ontstaan van moraal en schaamte, als de dwangneurotische karakterisering ervan (Cluckers, 1977, pp. 245-255). Freud duidt deze periode aan als een fase van "gelukte afweer", men zou kunnen zeggen: een "latente periode", een terminologie die door Freud op dat ogenblik nog niet werd aangewend. Naast de aangeduide analogie tussen de visies van 1896 en de latere opvatting der latentieperiode, moet men tevens oog hebben voor de verschillen tussen beide vergelijkingspunten. Vooral dient gesteld dat Freud in 1896 uitdrukkelijk spreekt over de dwangneurotische ontwikkeling, en meer bepaald over de neurotische gewetensvolheid als afweersymptoom.

In een significante brief van 14 november 1897 werkt Freud een belangrijke hypothese uit over het ontstaan van moraal, een hypothese die hij reeds vluchtig in 1896 had geopperd. Hij koppelt dit ontstaan nu aan de evolutie die plaatsgrijpt aan de erogene zones. Zoals hoger werd uiteengezet, beschrijft Freud hier hoe herinneringen aan een vroegere prikkeling der verlaten erogene zones in een latere periode tot onlust leiden, analoog aan walg. Freud situeert de normale verdringing als de afwending van deze walgelijke herinnering. Daarbij aansluitend vraagt Freud zich af tot wat een normale verdringing kan leiden. Zijn antwoord hierop is relevant:

Etwas, woraus frei Angst, psychisch gebunden Verwerfung werden kann, also die Affektgrundlage für eine Menge von intellektuellen Vorgängen der Entwicklung, wie Moral, Scham, u.dgl. Dies entsteht also sämtlich auf Kosten untergegangener (virtueller) Sexualität (Freud, 1950, p. 247).

Het proces van het verlaten van sommige infantiele erogene zones vormt de basis van de ontwikkeling van moraal en schaamte. Een eerste periode der kindsheid, zonder moraal of schaamte, wordt gevolgd door een onderdrukkings- of omvormingsperiode, de voorloper der latere latentietijd. Het belangrijke van deze brief bestaat erin dat Freud de *normale verdringing* aanduidt als de basis van de moraal. Het ontstaan van de moraal wordt aan een proces en een periode tijdens de kindsheid toegeschreven, en tevens noodzakelijk geacht in een normale ontwikkeling.

Somit ist es ersichtlich wie mit den Entwicklungsschüben das Kind von der Frömmigkeit, Scham u.dgl. überzogen wird (...) (Freud, 1950, pp. 247-248).

In dit op mekaar enten van de ondergang der infantiele seksualiteit en het naar voor komen van de moraal, is een wezenlijk element gevat van wat later de essentie van de latentienotie zal uitmaken.

Tot slot moeten wij even stilstaan bij de *ontwikkeling van de cultuur*, die later eveneens met de notie der latentietijd zal worden verbonden. In 1896 reeds wijst Freud in de differentiëring en de inperking van de erogene zones niet alleen de bron der morele ontwikkeling aan, doch tevens deze van de culturele vooruitgang (Freud, 1950, p. 191). Een enigszins ander idee, door Freud vermeld in een publicatie van

1898, bestaat erin dat de seksuele energie van de mens kan worden opgespaard en opgehoopt, en dat de bevrediging ervan kan worden uitgesteld, zodat hierdoor later culturele doelen kunnen worden gerealiseerd.

(...) es scheint, dass die sexuellen Triebkräfte beim Menschen aufgespeichert werden sollen, um dann bei ihrer Entfesselung zur Zeit der Pubertät grossen kulturellen Zwecken zu dienen. (Wilh. Fliess) (Freud, 1898a, p. 510).

De ontwikkeling der cultuur wordt hier verbonden met het uitstel van de aanwending der seksuele energie. In deze idee wordt het later geconcipeerde verband tussen latentieperiode en sublimeringsmogelijkheid geprefigureerd. Door het uitstel, dat gelegen is tussen de eerste infantiele seksualiteit en de latere seksuele activiteiten, wordt de ruimte en de mogelijkheid tot sublimatie gecreëerd. Deze laatste wordt in 1898 energetisch of economisch gezien, als een opsparen van krachten, terwijl Freud nog niet expliciet spreekt over een omvormingsproces, dat moet plaatsgrijpen tussen infantiele seksuele krachten en culturele activiteiten.

INVLOED VAN FLIESS

In Freuds uitwisseling met Fliess kan men met betrekking tot de transformatiedimensie twee contactpunten onderkennen. Het eerste houdt verband met de sublimatie, het tweede met het ontstaan van seksuele inhibities.

Sublimatie

Bij de vermelding van het proces waardoor de cultuur ontwikkelt verwijst Freud in 1898 expliciet naar W. Fliess. Het is één van de weinige teksten waarin Freud zo uitgesproken naar Fliess refereert. Dit is des te meer opvallend wegens de context, die verwant is met een idee van latentietijd en sublimatie, al gebruikt Freud die terminologie nog niet. Kan men uit deze verwijzing afleiden dat Freud hier een inzicht of concept van Fliess overnam? In de werken van Fliess vinden wij enkele aanduidingen die enige verwantschap vertonen met de besproken opvattingen van Freud.

Wij ontmoeten bij Freud het beeld van een opschorting van seksuele krachten. De energie moet als het ware worden opgeslagen om dan tot een machtig eindresultaat te kunnen leiden, waarbij geput kan worden uit een groot gevuld reservoir. Omtrent zulke *opschorting*, dus een tijdelijk verdwijnen van seksuele krachten of processen, vinden wij in de uitwisseling tussen Freud en Fliess twee raakpunten.

Een zekere analogie met de desbetreffende idee ontdekken wij in de door Fliess frequent herhaalde stellingen omtrent *zwangerschap en bevalling*. Alhoewel de menstruatie tijdens de zwangerschap uitblijft, zegt Fliess, blijft de menstruele cyclus toch doorlopen, zodat er zich een opstapeling voordoet. Hierdoor kan de tiende menstruatie – namelijk de bevalling – in veel grotere hevigheid uitbreken. Het gaat daarbij dus

duidelijk om een summatie van opgehoopte krachten. Opvallend is hoe Fliess in dit verband dezelfde terminologie hanteert als deze die Freud gebruikte met betrekking tot de cultuurwording: beiden spreken van "aufspeichern". Zo stelt Fliess:

(...) von besonderer Wichtigkeit ist, dass er (der Menstruationsprozess) während der Schwangerschaft nicht seinen normalen Ablauf durch die Uterinblutung findet. Das Moment, das sonst diesen Ablauf auslöst, muss sich also aufgespeichert haben. Es hat der Summierung unterlegen (Fliess, 1897, pp. v-vi, p. 47, pp. 113-132; 1902, pp. 11-12).

Het is wellicht interessant op te merken hoe Freud in zijn brief van 14 november 1897, waarin hij een grote ontdekking aankondigt, het beeld gebruikt van een geboorte van nieuwe inzichten, na enkele weken van erge weeën. In deze brief wijzen overigens vele connecties op een sterke betrokkenheid van Freud op Fliess (Freud, 1950, pp. 244-249). Elders stellen wij vast hoe Fliess de mening uitdrukt dat een hoger niveau ontstaat door de summatie van verschillende elementen van lager niveau. Hier zien wij hoe, naar analogie met de sublimatienotie, een verband wordt aangenomen en verklaard tussen een lager en hoger niveau van bepaalde fenomenen.

Zwei Prozesse, Menstruation und Entbindung, auf den ersten Blick so verschieden, sind in Wirklichkeit verwandt, wie eine tiefe und hohe Oktave. Die eine ist nur ein Vielfaches von der anderen. Die Natur bedient sich zur Hervorbringung höherer Leistungen desselben einfachen Mittels der Summation, das sie auch bei der Erschaffung höherer Tier- und Pflanzenformen erfolgreich verwendet (Fliess, 1902, pp. 14-15).

De ophoping van een bepaalde stof of energie kan volgens Fliess leiden tot de omvorming ervan, en dus tot een kwalitatief ander eindresultaat dan bij de eenvoudige afvloeiing ervan zou kunnen ontstaan.

Etwa wie die elektrische Kraft, da wo ihr zu grosser Widerstand zum einfachen Fortströmen entgegengesetzt wird, sich aufspeichert und sich in periodischen Entladungen ausgleicht mit solchen Licht-, Wärme-, und mechanischen Wirkungen, die bei dem ungehinderten Fortströmen nicht in die Erscheinung treten (Fliess, 1897, p. 198).

Met andere woorden, sommige der omvormingsprocessen blijven gedurende een tijd latent, vooraleer ze manifest tot uiting komen. Volledigheidshalve dient vermeld dat wij in een tekst van Fliess uit 1918 deze idee terugvonden in een vergelijking tussen zwangerschap en incubatie, en dat het precies in deze context is dat wij in Fliess' werk voor de tweede en laatste maal de vernoeming van een latente periode hebben gevonden.

Von Infektionskrankheiten weiss man längst, dass zwischen dem Termin der Infektion, (...) und dem sichtbaren Krankheitsausbruch ein Stadium der Latenz, die Inkubation, liegt, das biologisch betrachtet, sicherlich bereits der Krankheit zugehört. Genau wie die Schwangerschaft zum Geburtsvorgang. (...) Das, was wir also sehen, was mit dramatischer Lebendigkeit vor unseren Augen sich vollzieht, ist nur ein Teil des gesamten Vorgangs. Der Anfang ist verborgen (Fliess, 1918, pp. 208-209).

Het moet duidelijk zijn dat wij met zulke tekst hoegenaamd niet de concrete invloed van Fliess op Freud willen bewijzen. Twee beperkingen

moeten immers al dadelijk worden aangegeven. Vooreerst is dit beeld van incubatie bij infectieziekten zeer algemeen, en het zal dus zeker niet speciaal door Fliess geweest zijn dat Freud dit leerde kennen (Freud, 1888, pp. 886-892; e.a.). En vervolgens gaat het hier om een tekst van 1918, wanneer Freud reeds lang zijn notie "latentietijd" had ingevoerd, en nadat de relatie tussen Freud en Fliess al lange tijd was verbroken. Wij willen hier slechts illustreren hoe de aangestipte analogie tussen Freuds visies omtrent cultuurwording en sublimatie enerzijds en Fliess' theorieën omtrent zwangerschap en geboorte anderzijds, een zekere steun en bevestiging vindt in het feit dat Fliess later bij de expressie van zijn ideeën terzake, spreekt van een "Stadium der Latenz", en dit binnen een structuur die wij ook aangaande Freuds latentienotie hebben onderkend.

Een tweede mogelijk contactpunt tussen Freuds bestudeerde visies en het werk van Fliess is vager en zeer onzeker. Het gaat om een uitspraak van Freud nadat hij een tekst van Fliess heeft gelezen, die verder niet concreter wordt aangeduid. Freud commentarieert als volgt :

Eingeschlagen mit der Gewalt des als richtig Gehörten hat bei mir die Bemerkung über das zeitweise Verschwinden der Perioden und ihr Wiederauftauchen oberirdisch (Freud, 1950, p. 224).

Uit de verdere context kan men niet opmaken welke uitspraak van Fliess hier precies door Freud wordt bedoeld, noch in welke zin zijn reactie juist moet worden geïnterpreteerd. Voorzichtigheid is dus geboden. Toch ziet men dat deze uitspraak over het tijdelijke verdwijnen van periodes, die daarna opnieuw tevoorschijn komen, een zeker beeld oproept van een latente tussentijd, een tijdelijk opgeschort worden van de manifeste periodes. Een analogie met de notie der latentietijd en de idee van uitgestelde seksuele krachten komt naar voor, evenwel zonder dat het verband met zekerheid kan worden gesteld. Alleszins valt op hoe sterk Freud getroffen was door een idee van Fliess die een zekere analogie vertoont met de latentienotie.

Seksuele inhibities

Met de term seksuele inhibitie bedoelen wij de schaamte, walg en moraal, waarvan Freud het ontstaan beschreef op basis van ondergegane infantiele seksuele componenten. Ook betreffende deze thematiek kunnen wij enkele aanknopingspunten met Fliess' werk aanduiden. Bij de studie van Freuds teksten uit die periode stelt men vast dat Freud er oog voor had dat bepaalde erogene zones en sensaties wel aanwezig zijn bij dieren en kinderen, doch niet meer bij volwassen mensen (Freud, 1950, pp. 246-248). Nu weet men tevens dat Freud zeer weinig observaties deed bij kinderen, terwijl ons met betrekking tot dieren geen gegevens bekend zijn. Tegen die achtergrond valt het op dat Freud precies over de dieren- en de kinderwereld enkele malen om informatie verzoekt op een wijze, die kennis daaromtrent bij Fliess laat veronderstellen. Bij wijze van illustratie lezen wij hoe Freud uitkijkt naar een volgend "congres" met Fliess :

In Aussee weiss ich einen wunderbaren Welt mit Farren und Schwämmen wo Du mir die Geheimnisse der niederen Tier- und-Kinderwelt enthüllen sollst (Freud, 1950, p. 224).

Uit de talloze gevallen die Fliess beschrijft blijkt duidelijk hoe hij zeer veel feitenmateriaal over kinderen verwerkt in zijn berekeningen van perioden. Hij voerde blijkbaar veel observaties uit betreffende de fysiologische kinderonwikkeling, en had alleszins oog voor het verzamelen van zulk materiaal. Hetzelfde geldt overigens voor de dieren- en zelfs de plantenwereld. Freud daarentegen zegt door tijdsgebrek en verzet van de vrouwen niet in staat te zijn tot eigen observaties van kinderen, alhoewel dit interessant zou zijn, en hij wendt zich tot Fliess voor informatie. Een relevant voorbeeld hiervan luidt als volgt :

Ich wollte Dich mit Bezug auf das Kotfressen (unleserlich) Tiere noch fragen, wann der Ekel bei kleinen Kindern auftritt und ob es eine ekelfreie Periode des jüngsten Alters gibt. Die Beantwortung wäre theoretisch interessant (Freud, 1950, p. 204).

Het ontstaan van *walg* is dus blijkbaar een probleem dat Freud met Fliess besprak. Verwant daarmee is het ontstaan van *schaamte*, waarop wij bij Fliess een allusie vinden in 1897, welke tevens Fliess' observatie van kindermateriaal en van infantiele seksuele uitingen illustreert. Hij beschrijft het geval van Fritz, een jongen van drie jaar en negen maanden, die uitgesproken schaamtegevoel aan de dag legt, en zeer sterk geïnteresseerd is aan het naakte vrouwenlichaam. Hij vertoont ook angst 's avonds en 's nachts. Tevens treden peniserecties op. Fliess commentarieert :

Das frühzeitige Schamgefühl, die erwachende Libido, welche frustrane Erregung zur Folge hat, und die Angst, die sich promptissimo einstellt, ergeben eine klare Kette von Ursache und Wirkung (Fliess, 1897, pp. 192-194).

In voetnoot voegt hij er aan toe :

Die feine Beobachtung der Bibel lässt Scham und Angst zugleich ins Dasein treten. Adam fürchtet sich vor dem Herrn, weil er nackt ist, nicht weil er das Gebot übertreten (Fliess, 1897, pp. 192-194).

Men herinnert zich hoe Freud in 1900 eveneens het beeld evoceert van het paradijs waar geen schaamte was, tot op het moment waar angst en schaamte ontstaan. Freud verbindt dit met het begin der cultuurarbeit (Freud, 1900, p. 250).

Uit zulke korte illustratie, die gemakkelijk verveelvoudigd kan worden (o.m. Fliess, 1897, p. 185, p. 198, enz.), blijkt hoezeer Fliess oog had voor observatie en interpretatie van infantiel seksuele uitingen, en voor de betekenis van het ontstaan van schaamte daarbij (zie ook : Sulloway, 1979, pp. 171-204).

Anderzijds blijkt uit menige tekst hoe Freud door het leggen van extra klemtonen langs zijn brieven wil inspelen op een idee of interesse van Fliess omtrent de betekenis van seksuele belevingen (o.m. Freud, 1950, pp. 196-197). Alleszins kan men stellen dat enkele aspecten van de infantiele seksualiteit in zekere mate een punt van uitwisseling tussen

beide mannen vormde, waarbij Freud informatie van Fliess verwachtte. Daarbij rijst de vraag in hoeverre het de observaties van Fliess waren die Freuds aandacht op verscheidene facetten van de kinderlijke seksualiteit hebben getrokken (Sulloway, 1979, pp. 171-204).

BESLUIT

Op zoek naar de vroege sporen en wortels van de notie "Latenzperiode" hebben wij een aantal elementen geïsoleerd die een vooraftekening ervan inhouden. In feite zijn de beschreven visies en hypothesen van Freud ingebed in een breder geheel. Men begrijpt dat wij hier slechts enkele draden uit dit geheel hebben gelicht, waarvan uit ons verder onderzoek blijkt dat zij zich kruisen in de kern van de latentienotie. Ander materiaal dat een belangrijk bijkomend licht kan werpen op de evolutie van Freuds latentienotie, zoals zijn auto-analyse, kon binnen dit bestek niet uitvoerig worden uiteengezet. De betekenis ervan hebben wij elders toegelicht (Cluckers, 1977). Met de huidige bijdrage zochten wij een antwoord op twee vragen, te weten: welke voorlopers van de latentienotie kunnen wij onderkennen in Freuds geschriften vóór 1905, en op welke punten bespeuren wij daarbij invloed van W. Fliess?

Indicia van de notie latentieperiode

Uit de analyse van de notie "Latenzperiode" in 1905 kwamen als twee centrale dimensies ervan naar voor: de betekenis van een *interval*, dat noodzakelijkerwijze inherent is aan bepaalde ontwikkelingen, en vervolgens het inzicht dat een *transformatie* optreedt tijdens dat interval. Aangaande deze twee basisdimensies heeft Freud vóór 1905 reeds een belangrijke weg afgelegd en essentiële elementen aangevoerd. Van fundamentele betekenis in die evolutie is het geleidelijk tot stand komen van een *plaats en functie* voor een tussentijd, en tevens de inbedding hiervan in de menselijke seksuele ontwikkeling.

Rechtstreeks voorbereidend op de concipiëring van een latentieperiode, zoals deze later zal tot stand komen, zijn de volgende elementen:

1. Het inzicht in de betekenis van het *uitstel der seksuele rijpheid*, door Freud verbonden met zijn theorie over de "Nachträglichkeit". Wegens dit uitstelkarakter spreekt Freud in 1905 dan ook over de "Latenz- oder Aufschubperiode" (Freud, 1905, p. 79).
2. Het fundamentele belang van stadia en *pauzen in de ontwikkeling*, verbonden met de gelaagdheid van het psychisme in verschillende niveaus, waarbij de grenzen tussen de niveaus of fasen voorwaarde zijn voor mogelijke verdringing of omvorming. Essentieel is in dit verband tevens Freuds situering der infantiele amnesie.
3. De "Verwandlung" van *lust tot onlust*, gefundeerd op de ondergang van infantiele erogene componenten. Hierdoor ontstond tevens de kern van inzicht in het ontstaan van moraal en cultuur, waarbij eveneens

een "normale verdringing" werd gesitueerd in de psychoseksuele ontwikkeling. Een fundamentele plaats wordt in deze theorievorming ingenomen door Freuds hypothesen omtrent de reukzin. Vóór 1905 formuleerde Freud de betekenis van de teloorgang van de reukzin bij de mens, de rol van de gewijzigde valentie der reuksensaties als prototype van ondergang van infantiele erogene component en van verdringing. In 1897 uitte Freud voor het eerst de hypothese dat de teloorgang van de reukzin zou samenhangen met de opgerichte houding van de mens, die zich daardoor van de aarde verwijderde. In latere werken zal Freud geregeld terugkomen op het belang van de reukzin en zijn hypothesen terzake. Hij zal hierin de kern en het prototype van de organische verdringing vermoeden (Freud, 1950, p. 246; Cluckers, 1977, pp. 199-205, pp. 265-269, pp. 296-299).

Men kan stellen dat Freud vóór 1905 reeds verregaand inzicht heeft verworven in *de plaats en de functie* van de latentieperiode. Wat nog ontbreekt is het samenvoegen van deze verschillende processen en factoren in één notie, die betrekking zou hebben op een bepaalde periode in de ontwikkeling waarin de verschillende beschreven evoluties zich kruisen, met andere woorden: de latere notie "latentietijd". De realisering daarvan is uiteraard slechts mogelijk bij een expliciete en systematische behandeling van de seksuele ontwikkeling, zoals Freud ze in 1905 zal publiceren. In 1905 kon Freud, als gevolg van de evolutie die eraan voorafging, een indringend beeld schetsen van de psychoseksuele ontwikkeling. Het licht dat hij hierop wierp, viel voornamelijk op het begin- en het eindpunt der seksuele ontwikkeling, terwijl de overgangsperiode ertussen slechts schaars en spaarzaam belicht bleek. Freud stootte daar op een grens en een onmacht om het vraagstuk van die tussenperiode voldoende op te helderen. Het onderzoek richtte zich voornamelijk naar de infantiele seksualiteit enerzijds en de al dan niet pathologische volwassen seksualiteit anderzijds. Is Freud met betrekking tot de latentieperiode werkelijk gestoten op een nog oninzichtelijk probleem dat hij niet kon openbreken, of is de relatieve duisternis ervan een gevolg van geringere interesse? Freud, nauw betrokken bij en bekend met uitwassen en vervormingen van de volwassen seksualiteit, was wellicht vooral begaan met het blootleggen van de eerste wortels en fundamenteën van dat seksuele leven. Deze archeologische gerichtheid is vrij duidelijk, en kwam na zijn auto-analyse versterkt naar voor.

In de vroege werken van Freud blijkt de latentieperiode zelf niet in de focus van zijn interesse te staan. De notie "Latenzperiode" is veeleer een ontwikkelingsfactor die Freud in 1905 aanneemt ter verklaring van de gang der ontwikkeling. De zogenoemde uitstelperiode en de onlustwording zijn de *twee observatiegegevens* waarop de latentienotie is geconstrueerd. Beide zijn duidelijk geregistreerd vóór 1905. *De latentienotie zelf is een theoretische constructie*, een hypothese die door Freud in 1905 wordt ingevoerd om de observatiegegevens zinvol te kunnen verklaren. Het is met andere woorden een ontwikkelingsprincipe dat

zich uit de voorgaande evolutie heeft gekristalliseerd, omdat men zich de ontwikkeling zó moet – of kan – denken, de begin- en eindsituatie gekend zijnde. De ingevulde, hypothetische factor blijft op dat moment nog grotendeels een onbekende. De latentieperiode behield haar latent karakter.

Invloed van W. Fliess

De periode vóór 1905 is niet denkbaar zonder Freuds relatie met Wilhelm Fliess. Men kent de betekenis en de draagwijdte die deze relatie heeft gehad voor Freuds auto-analyse. In het huidige kader hebben wij er ons toe beperkt na te gaan of in de uitwisseling tussen beide mannen en in de werken van Fliess indicia kunnen worden gedetecteerd, die verband houden met de bestudeerde visies van Freud.

Bij het vervolgen van Freuds zoeken, zoals dit weerspiegeld wordt in zijn brieven,ervaart men hoe essentiële stappen van zijn evolutie tot stand kwamen in en door de relatie met Fliess. Kris situeert het contactpunt tussen beide mannen als volgt :

(...) in einer Zeit der Vereinsamung und Entfremdung von allen Mitarbeitern und Freunden bot sich Fliess als williger und oft begeisterter Zuhörer an. Sein wissenschaftlicher Einfluss richtete sich so gut wie ausschliesslich auf eine Frage: auf Freuds Versuche, eine Brücke zwischen den neuen psychologischen Entdeckungen und physiologischen Erklärungen herzustellen. (Kris, 1950, p. 19, pp. 51-52).

Freud hatte sich immer wieder an Fliess gewendet, wenn er sich über den 'physiologischen Unterbau', das 'Fundament', die 'Realia' Bescheid erbat (...) (Kris, 1950, p. 42; Freud, 1950, p. 224).

Het ligt geenszins in onze bedoeling aan te tonen dat Freud de verschillende visies van Fliess die wij hebben beschreven, ook van Fliess zou hebben overgenomen. Het gaat hier immers niet om zulke eenvoudige en rechtlijnige vorm van beïnvloeding van Freud door Fliess (Sulloway, 1979, pp. 188-189). Strikt genomen kan men in het voorgaande dan ook alleen maar contactpunten zien tussen Freud en Fliess, en in sommige gevallen ook een zekere analogie tussen hun denkbeelden. Fliess gaf daarenboven blijk van een goede observatiezin en van interessante invallen en ideeën, die op Freud wellicht bevruchtend hebben ingewerkt. Misschien trok hij hier en daar Freuds aandacht op fenomenen, zoals specifieke uitingen van infantiele seksualiteit. Alleszins kunnen de verschillende contactpunten tussen Freud en Fliess niet met dezelfde zekerheidsgraad worden aangeduid. Een auteur als Sulloway (1979) lijkt dan ook soms te sterk en voorbarig Fliess' invloed te accentueren. Belangrijk blijkt in elk geval wel hoe in de brieven van Freud en in de aangeduide contactpunten in Fliess' werk een gans klimaat tot uiting komt van uitwisseling en interesse rond dezelfde fenomenen. Er zijn enkele duidelijke uitwisselingspunten tussen beide mannen, die wij hier niet behandelden, omdat zij niet aansluiten bij onze problematiek. Het voornaamste daarvan is wel de idee van biseksualiteit' (Sulloway, 1979). De raakpunten tussen Freud en Fliess die wel aansluiten bij de evolutie der latentienotie hebben betrekking

op de infantiele seksuele ontwikkeling, verlopend in organisch bepaalde "Schuben", en op het ontstaan van reactievormingen (walg, schaamte, moraal) en sublimaties (cultuur). Ook het belang dat door Fliess werd gehecht aan de neus en de reukzin speelde wellicht een significante rol in Freuds hypothesen over de reukverdringing.

De term "Latenzzeit" zelf, die door Freud van Fliess werd overgenomen, hebben wij bij Fliess slechts tweemaal weergevonden en dan nog in werken van na 1905 (1909 en 1918). Aangezien hij daar echter wordt aangewend in het kader van een visie van Fliess, die ook reeds vóór die tijd vertolkt werd, kan men met grote waarschijnlijkheid aannemen dat het precies deze betekenis is waarin de term door Freud werd overgenomen. Vooreerst is er de betekenis van een rusttijd, een tijd van stilstand en ontbreken van vooruitgang, gekaderd in het discontinu verloop van ontwikkelingsprocessen. De tweede aanwending van de term houdt verband met de studie van infectieziekten, waarbij zich een incubatie- of latent stadium voordoet.

Alhoewel de meeste auteurs voetstoots Freuds uitspraak over het ontlenen van de term aannemen, is het toch zo dat in Fliess' werk nergens sprake is van een eigenlijke seksuele latentietijd. Dit is op zijn minst intrigerend. Waarom heeft Freud de naam van Fliess zo uitdrukkelijk vernoemd bij de term latentieperiode? Hij wist ongetwijfeld hoezeer Fliess, zoals later maar al te duidelijk bleek, gevoelig was aan een erkenning van zijn ideeëngoed. Heeft Freud langs deze weg de bijdragen van Fliess tot zijn kennis van de kinderlijke seksualiteit willen onderstrepen? Zekerheid over de draagwijdte van de ontlening bestaat voorlopig niet. Men kan dan ook slechts blijven aannemen dat Fliess inderdaad de term introduceerde, al was het op één van zijn vele congressen met Freud. Anderzijds is het zo dat de meeste auteurs zich beperken tot het aangeven van deze termontlening door Freud. Ons onderzoek geeft in tegenstelling daarmee aan dat de uitwisseling tussen Freud en Fliess met betrekking tot de latentietijdproblematiek moet gesitueerd worden op breder en fundamenteeler vlak.

REFERENTIES

- Anderson, O. (1962). *Studies in the prehistory of psychoanalysis*. Stockholm : Norstedts.
- Anzieu, D. (1975). *L'auto-analyse de Freud et la découverte de la psychanalyse* (2nd ed., 2 Vols.). Paris : Presses Universitaires de France.
- Claeys, W. (1963). *Oorsprong en eerste ontwikkeling van S. Freuds opvattingen over remmende en normerende functies* (2 Vols.). Niet-gepubliceerd doctoraatsproefschrift, K.U.Leuven, Leuven.
- Cluckers, G. (1977). *De latentieperiode. Onderzoek naar de betekenis, evolutie en grondigheid van het begrip bij Sigmund Freud*. Niet-gepubliceerd doctoraatsproefschrift, K.U.Leuven, Leuven.
- Erikson, E. (1975). A historic friendship. In *Life history and the historical moment* (pp. 49-81). New York : Norton.
- Fliess, W. (1897). *Die Beziehungen zwischen Nase und weiblichen Geschlechtsorganen in ihrer biologischen Bedeutung dargestellt*. Leipzig-Wien : Deuticke.
- Fliess, W. (1902). *Ueber den ursächlichen Zusammenhang von Nase und Geschlechtsorgan*. Halle : Marhold Verlag.

- Fliess, W. (1906). *Der Ablauf des Lebens. Grundlegung zur exakten Biologie* (1st ed.). Leipzig-Wien: Deuticke.
- Fliess, W. (1909). *Vom Leben und vom Tod. Biologische Vorträge* (1st ed.). Jena: Diederichs.
- Fliess, W. (1918). *Das Jahr im Lebendigen* (1st ed.). Jena: Diederichs.
- Fliess, W. (1925). *Zur Periodenlehre. Gesammelte Aufsätze*. Jena: Diederichs.
- Freud, S. (1888). Hysterie. In A. Villaret, *Handwörterbuch der gesamten Medizin* (Vol. 1, pp. 886-892). Stuttgart. (Herdrukt in *Psyche*, 1953, 7, 486-500).
- Freud, S. (1894). Die Abwehr-Neuropsychosen. *Gesammelte Werke* (Vol. 1, pp. 59-74).
- Freud, S., & Breuer, J. (1895). Studien über Hysterie. *Gesammelte Werke* (vol. 1, pp. 100-310).
- Freud, S. (1886a). L'hérédité et l'étiologie des névroses. *Gesammelte Werke* (Vol. 1, pp. 407-422).
- Freud, S. (1896b). Weitere Bemerkungen über die Abwehr-Neuropsychosen. *Gesammelte Werke* (Vol. 1, pp. 379-403).
- Freud, S. (1896c). Zur Aetiologie der Hysterie. *Gesammelte Werke* (Vol. 1, pp. 425-459).
- Freud, S. (1898a). Die Sexualität in der Actiologie der Neurosen. *Gesammelte Werke* (Vol. 1, pp. 491-511).
- Freud, S. (1898b). Zum psychischen Mechanismus der Vergesslichkeit. *Gesammelte Werke* (Vol. 1, pp. 519-527).
- Freud, S. (1899). Ueber Deckerinnerungen. *Gesammelte Werke* (Vol. 1, pp. 531-554).
- Freud, S. (1900). Die Traumdeutung. *Gesammelte Werke* (Vols. 2-3, pp. 1-642).
- Freud, S. (1901). Ueber den Traum. *Gesammelte Werke* (Vols. 2-3, pp. 645-700).
- Freud, S. (1905). Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie. *Gesammelte Werke* (Vol. 5, pp. 28-146).
- Freud, S. (1940-1968). *Gesammelte Werke (GW), chronologisch geordnet* (18 Vols). London: Imago.
- Freud, S. (1950). *Aus den Anfängen der Psychoanalyse. Briefe an Wilhelm Fliess, Abhandlungen und Notizen aus den Jahren 1887-1902*. (M. Bonaparte, A. Freud & E. Kris, Eds.) London: Imago.
- Gantheret, F. (1975-76). Quelques éléments de recherche sur la place du biologique dans la théorie psychanalytique. *Psychanalyse à l'Université*, 1, 97-104.
- Jones, E. (1953). *The life and work of Sigmund Freud: Vol. 1. The formative years and the great discoveries: 1856-1900*. New York: Basic Books.
- Kris, E. (1950). Einleitung. In *Aus den Anfängen der Psychoanalyse* (pp. 7-56).
- Laplanche, J., & Pontalis, J.-B. (1973). *Vocabulaire de la psychanalyse* (2nd ed.). Paris: Presses Universitaires de France.
- Nagera, H. (Ed.). (1969). *Basic psychoanalytic concepts on the libido theory*. London: Allen & Unwin.
- Nunberg, H. & Federn, E. (Eds.). (1962-1975). *Minutes of the Vienna Psychoanalytic Society* (Vols. 1-4). New York: International Universities Press.
- Sarnoff, C. (1976). *Latency*. New York: Aronson.
- Sulloway, F. (1979). *Freud, the biologist of the mind. Beyond the psychoanalytic legend*. New York: Basic Books.
- Vangenechten, P. (1976). *De latentieperiode. Historische en conceptuele benadering van Freuds visie*. Niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven, Leuven.
- Vansina, M.-J. (1968). *Het super-ego. Oorsprong en ontwikkeling van S. Freuds opvattingen over het normatieve en het morele in de mens*. Antwerpen-Utrecht: Standaard.
- Vogel, P. (1953). Eine erste, unbekannt gebliebene Darstellung der Hysterie von Sigmund Freud. *Psyche*, 7, 481-485; 486-500.